

ISSN 3134-8440
eISSN 3134-8459

ЯСАУИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

«ӘЗІРЕТ СҰЛТАН» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК
ЯСАУИТАНУ ғылыми орталығы

YASAWI STUDIES

«AZRET SULTAN» National Historical and Cultural Museum-Reserve
RSEREM
YASAWITANU Scientific center

ИССЛЕДОВАНИЕ ЯСАВИ

РГКП «Национальный историко-культурный музей-заповедник
«ӘЗІРЕТ СҰЛТАН» Научный центр ЯСАУИТАНУ

Том 1, №1

Түркістан 2026

ЯСАУИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Журнал 2025 жылдан бері басылып келеді.
Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат
министрлігінде тіркелген.

Қайта есепке қою күзегі: № KZ00VPY00140194
«Ясауи зерттеулері» журналы жылына 4 рет шығады

ISSN 3134-8440
eISSN 3134-8459

Редакция алкасы:

ДҮКЕНБАЕВ Нұрлан Мұсағалиұлы - "Әзірет Сұлтан" Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы директоры м.а. алқа төрағасы (Қазақстан).

ORCID <https://orcid.org/0009-0002-2791-9554>

МОЛЛАҚАНАҒАТҰЛЫ Сайпулла - "Әзірет Сұлтан" Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Ясауитану ғылыми орталығының басшысы, алқа төрағасының орынбасары (Қазақстан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8411-5977>

ТАСТАНБЕКОВ Мұрат Мейірбекұлы - т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, "Әзірет Сұлтан" Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы директорының орынбасары (Қазақстан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0289-9024>

МУМИНОВ Әшірбек Құрбанұлы - т.ғ.д., профессор, IRCICA Бас директорының Орталық Азия бойынша кеңесшісі (Түркия).

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>

ҚОЖА Мұқтар Бахадырұлы - т.ғ.д., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан). ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9619-7968>

КЕНЖЕТАЙ Досай Тұрсынбайұлы - филос.ғ.д., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0507-1011> **ЙЫЛДЫЗ Муса** - профессор, Гази Университеті (Түркия). ORCID [0000-0002-5274-9481](https://orcid.org/0000-0002-5274-9481)

ӨГЕР Адем - профессор Хаджи Бекташ Вели университеті, Филология факультеті, Түркі халық ауыз әдебиеті бөлімі (Түркия). ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1278-2110>

ГҮЛТЕН Садуллах - профессор Анкара Хаджи Байрам Вели университеті, Магистратура және докторантура институты (Түркия). ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9986-4367>

ҮШЕНМЕЗ Емек - доцент Ыстамбұл университеті, Түркі тілі және түркі диалектілері кафедрасы (Түркия).

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4729-4491>

ТОСҮН Неждет - профессор, Мармара университеті (Түркия).

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7618-916X> **ХҮММӘТОВА**

Хураман Бәһмәнқызы - профессор, Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясының Низами Гәنجәви атындағы Әдебиет институтының Түркі халықтары әдебиеті бөлімінің бас ғылыми қызметкері (Әзербайжан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5426-5766>

ЯМАН Али - профессор, Манас университеті (Қырғызстан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5282-5686>

ДАҒЫСТАН Сердар - PhD, доцент м.а. Манас университеті (Қырғызстан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1685-4890>

БАБАЖАНОВ Бахтияр Мирамович - т.ғ.д., профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Өзбекстан).

ORCID <https://orcid.org/0009-0003-6623-4125>

ЖАШПОРОВ Нурбой - ф.ғ.к., профессор, Әлішер Науаи атындағы

Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті (Өзбекстан).

ORCID <https://orcid.org/0009-0000-2380-398X>

ҚОРҒАНБЕК Болат Сағынбекұлы - ф.ғ.к., Л.Н.Гумилев атындағы

Евразия университеті (Қазақстан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9190-4456>

ТҮЯҚБАЕВ Өмір Оразұлы - PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің "Жазба жәдігер және рухани мұра" ғылымизерттеу орталығының қызметкері (Қазақстан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3846-7426> **ҚЫДЫР Төрәлі**

Еділбайұлы - ф.ғ.к., доцент, ҚМДБ Ислам ғылыми-зерттеу институтының директоры, (Қазақстан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>

ПРИМКУЛОВА Гаухар Жанкуловна - т.ғ.к., доцент, "Әзірет Сұлтан" Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы (Қазақстан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9074-9458>

САЙФУНОВ Бауыржан Насырдинұлы - PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Ясауитану ғылыми-зерттеу институты директоры (Қазақстан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8707-7075>

ТӨЛЕГЕН Мұхит Жылқайдарұлы - PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8325-3278>

КӨШЕНОВА Гүлбану Мұхамеджанқызы - PhD, "Әзірет Сұлтан" Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Ясауитану ғылыми орталығы (Қазақстан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8537-6490>

МЕЙІРМАНОВ Аманжол Досжанұлы - ФСДИ Философия орталығының аға ғылыми қызметкері (Қазақстан).

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6525-7320>

Мақала авторының көзқарасы редакцияның көзқарасын білдірмейді. Авторлар колжазбасы өңделеді және кері қайтарылмайды.
Редакция, баспа құрылтайшының мекен жайы:
161200 Түркістан қаласы, Өмір Темір, 53а

Телефон 8 (72533) 3-23-00,
E-mail: yasawicenter@gmail.com
Журналдың арнайы сайты:
journal-yasawicenter.com

1- бөлім

ЯСАУИТАНУ: ДІНТАНУ ЖӘНЕ ТЕОЛОГИЯ

Section 1

**YASAWI STUDIES: RELIGIOUS STUDIES AND
THEOLOGY**

Раздел 1

**ЯСАВИЕВЕДЕНИЕ: РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ И
ТЕОЛОГИЯ**

FTAMP 21.15.61; 21.31.35
<https://doi.org/10.67217/2026.01.02>

Батырхан Болатбек Шәденұлы

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты

Қазақстан/ Алматы

e-mail: bolatkazakh@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2942-925X>

ЯСАУИ ІЛІМІНІҢ ТҮРКІЛІК ИСЛАМДАҒЫ ОРНЫ

Аңдатпа. Түркілер исламды тек сыртқы формада емес, өздерінің бай рухани-мәдени дүниесімен қабылдап, оны жергілікті болмыспен үндестіре білді. Осы үдерісте аса көрнекті тұлға, түркілік сопылықтың негізін қалаушы Қожа Ахмет Ясауи ілімінің алар орны ерекше. Оның ілімі тек діни бағыт емес, сонымен қатар мәдени, философиялық және әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Қожа Ахмет Ясауи ілімі – түркілік дүниетаным мен ислам дінінің біртұтас синтезі. Оның ілімі арқылы түркі халықтары исламды өз болмысына сай қабылдады. Бұл мақалада Ясауи ілімінің түркілік исламдағы орны, оның ерекшеліктері мен ықпалына талдау жасалады.

Кілт сөздер: Ясауи ілімі, сопылық, түркілік ислам, Орталық Азия, ислам тарихы, исламдық руханият

Abstract. The Turks accepted Islam not only in its external form, but also together with its rich spiritual and cultural world, integrating it into the local identity. In this process, the teachings of the outstanding figure, the founder of Turkic Sufism Khoja Ahmed Yasawi play a special role. His teachings are a harmonious synthesis of the Turkic worldview and the Islamic religion. Thanks to this teaching, the Turkic peoples accepted Islam in accordance with their mentality and spiritual

traditions. Yasawi's teachings are considered not only as a religious trend, but also as a cultural, philosophical and social phenomenon. This article analyzes the place of Yasawi's teachings in Turkic Islam, its features and influence.

Keywords: Yasawi's teachings, Sufism, Turkic Islam, Central Asia, history of Islam, Islamic spirituality

Аннотация. Тюрки приняли ислам не только во внешней форме, но и вместе с его богатым духовным и культурным миром, интегрировав его в местную идентичность. В этом процессе особую роль играет учение выдающегося деятеля, основоположника тюркского суфизма Ходжи Ахмеда Ясави. Его учение представляет собой гармоничный синтез тюркского мировоззрения и исламской религии. Благодаря этому учению тюркские народы приняли ислам в соответствии со своей ментальностью и духовными традициями. Учение Ясауи рассматривается не только как религиозное направление, но и как культурное, философское и социальное явление. В данной статье проводится анализ места учения Ясауи в тюркском исламе, его особенностей и влияния.

Ключевые слова: учение Ясауи, суфизм, тюркский ислам, Центральная Азия, история ислама, исламская духовность.

Кіріспе. Ислам діні түркі халықтарының тарихында терең із қалдырған, олардың дүниетанымы мен рухани өміріне зор ықпал еткен діндердің бірі болды. Қожа Ахмет Ясауи (1103-1166) – Орталық Азияда сопылық ілімді кеңінен таратқан, түркі халықтарының исламды қабылдауына елеулі әсер еткен тарихи тұлға. Ол сопылықты шариғат, тариқат, мағрифат, хақиқат сатыларымен сипаттай отырып, адамның рухани кемелдену жолын көрсетті. Оның «Диуани Хикмет» еңбегі – түркілік сопылықтың басты

жәдігері ретінде бағаланады. «Диуани Хикмет» – ислам сопылық ілімін түркі халқының тілі мен түсінігіне бейімдеп жеткізудің айқын үлгісі болып табылады (Сүйіншәлиев, 1997). Ахмет Ясауиді «Диуани хикмет» деп аталатын хикметтер жинағы үшін көне түрік шайырларының бірі, әрі жергілікті халықтың әдет-ғұрпына сопылық ықпалымен бейімделген ислам дінін таратуда аса зор рөл атқарған ғұлама ретінде танимыз. Хикмет – түркі поэзиясына тән формада жазылған, бұл түркі халқының поэтикалық мәдениетін ислам дінінің насихатына тиімді қолданудың үлгісі болды. Түркілердің мәдени жадында Орталық Азиядағы түрік әдебиетінің және ұлы даладағы түркі-исламның бастамашысы ретінде ол түріктілді халықтардың баршасына ортақ аңыздық баба ретінде алға шығады (Zarcone, 2000: 2). Кейбір ғалымдар Ясауидің дінирухани және ғылыми-ағартушылық қозғалыс жолындағы күрескерлігіне айрықша маңыз береді. Оның тарихи шығармаларда кездесетін атақ-мәртебелері – Хәдрәт -е солтаң («Әзіреті сұлтаны»), Пир-е Торкестан («Түркістан пірі»), Солтаң -е торк («Түрік сұлтаны»), Сұлтаң әл-'арифйн («Мистиктер сұлтаны»), Ахмәд-е с ани («Екінші Ахмет»), Құтб әл -әқтаб («Құтыбтардың құтыбы»), Шейх әл-мәша'йх («Шайқылардың шайқысы»), Шаһеншаһ («Шаһтардың шаһы»), Астанәһ-йе сә'адәт («Бақыт табалдырығы») (Kenjetay, 2003: 223).

«Диуани хикметте» жинақталған поэзиялық шығармаларды сопылық дәстүр шеңберінде «хикмет» деп атайды. Құранның алғаш түскен аяттарында ұшырасатын хикмәһ (араб.: هِكْمَة – «даналық», «білгелік») сөзі сопылық тирминологияда Мұхамбет пайғамбардан жеткен ілімді, яғни оның сүннетін, өсиеттерін, уағыздарын түспалдайды және «ақиқатты, иләһи сырларды тану, болмыстардың бар болғандағы мақсатын түсіну, себеп пен салдар арақатынасынан Құдайдың қалауын ашу» деген мағынада қолданылады (Кага, 1998: 518–519). Түркі әлемінде Ахмет Ясауи тұлғасына теңдестірілетін «хикмет» концептісін – исламды жаңадан қабылдап жатқан түркілерге ислам принциптерін, шарият нормаларын, сүннет амалдарын, сопылықтың егжейлері мен ерекшеліктерін, тарихаттың әдебі мен ритуалдарын үйрету және түсіндіру үшін жазылған шығарма деп түсінеді (Güzel, 2015: 629).

«Диуани хикмет» – түркі-ислам әдебиетінің «Құтты біліктен» кейінгі көне үлгісі. Түрік тілі мен әдебиетіне қатысты шығармалар өте сирек жазылған кезеңге тиесілі болғандықтан, оның тіл тарихы мен әдебиет тарихындағы маңызы орасан. Ол түрік (түркі) әдебиетінің ең маңызды ескерткіші саналуға тиіс, өйткені «Диуани хикмет» – ежелгі халық әдебиетінің көптеген элементін (яғни көне ұлттық пішіндер мен метрлерді) алып, солар арқылы исламдық рухты жеткізген алғашқы шығарма (Köprülü, 1993: 119–120).

Түркілік исламның негізін қалаған Ахмет Ясауи түркі халықтарының рухани құндылықтары мен діни тәжірибесін қалыптастыруда айрықша маңызды рөл атқарды. Оның мұрасы түркі мәдениетінің діни аспектіде нығаюына және сақталуына орасан ықпалын тигізді. Түркілік ислам түркі халықтарының рухани өмірінде, олардың мәдени бірегейлігін қалыптастыруда маңызды орын алады. Ахмет Ясауи мен оның ізбасарларының ілімдері мен тәжірибелері арқылы түркі халықтарының ортақ діни және мәдени негіздері нығайып, олардың рухани байланысы күшейе түсті. Бүгінгі таңда Ясауи ілімі радикализм мен діни экстремизмге қарсы тұра алатын рухани иммунитет ретінде бағаланады. Оның іліміндегі мейірімділік, сабырлылық, Аллаға деген сүйіспеншілік секілді құндылықтар қазіргі қоғам үшін өзектілігін жоғалтқан жоқ. Түркістан қаласында Қожа Ахмет Ясауи есімімен аталатын университеттің және оның мұрасын зерттеуге арналған ғылыми орталықтардың құрылуы – Ясауи мұрасының жаңаша бағаланып, қайта жандануының айғағы.

Ясауидің түркілер тарихындағы маңызы ерте түріктілді шайырлығымен шектелмейді. «Өзі» мен «өзге» категориясы тұрғысынан оны сопылықтың түркілерге бейімделген нұсқасын жасау арқылы, Әлішер Науаи (1441-1501) секілді, парсы мәдениеті ықпалында кетпеу үшін түрік мәдениетін көтеруге қызмет еткен ұлтшыл ретінде қарастырады. Ясауиге дейінгі сопылық тарихаттарды қабылдаған түркілер парсы мәдениетіне жұтылып кететін (Köprülü, 1993: 114). Түркілік сопылық жолын

қалыптастырған Ясауи, осылайша, түркі халықтарының әдет-ғұрыптарымен синтезделген халықтық исламның жаршысына айналды (Осак, 2002: 65).

Түрік тарихшысы А. Ожак түркі халықтары тарихында исламның әлеуметтік-мәдени өмірінің екі аспектісін бөліп қарастырған: 1) кітаптық принциптер қатаң сақталған, мәдениет пен өнердің жоғары үлгісін көрсеткен «қалалық ислам»; 2) далалық және ауылдық аймақтардағы халықтың тарихи тегіне негізделген, олардың бұрынғы мифтік сенімдерімен, культтерімен синтезделген «халықтық ислам» (Осак, 2002: 15–16). Ясауи көшпелі және жартылай көшпелі түрік тайпаларының мәден ортасына, олар қалыптастырған әлеуметтік-экономикалық құрылымға – көне тайпалық салт-дәстүрлер біршама деңгейде сақталатын – жаңа исламдық модельді сәйкестендірген. А. Ожактың көзқарасынша, Ахмет Ясауи ислам дінін ирандық сопылық арқылы електеп, оны Орталық Азияның буддалық, шамандық, манихейлік мәдениеттерін тұтынатын көшпелі және жартылай көшпелі тайпаларына ыңғайлап, оларға түсінікті жолдармен жеткізген (Осак, 2002: 32–35). Бұл тұрғыда оның исламға және түркі халықтарының мәдениетіне сіңірген еңбегі түркілер арасында тараған әйгілі мақалдан көрініс табады: «Мадинада – Мұхамбет, Түркістанда – Қожа Ахмет».

Ясауи ілімі ислам дінін түркілік таныммен, дәстүрмен ұштастырды. Ол дәстүрлі түркілік руханият – тәңіршілдік пен шамандықтың белгілі элементтерін терістемей, оларды исламның рухани тереңдігімен алмастыра отырып, бейімдеді. Ясауи сопылықты тек медитация немесе зікір салу ғана емес, күнделікті өмір салты, мінезқұлық мәдениеті ретінде қарастырды.

Ясауидің білім алуы аясы, өскен ортасының сол кездегі тарихи-әлеуметтік жағдайына келер болсақ, бұл мәселеде де нақты деректер жоқтың қасы. Әрине, сол кездегі түріктердің орналасқан Отырар, Исфиджаб, Баласағұн, Ясы, Сабран, Сығанақ, Шаш, Сүткент, Жезд, Весиж, Кудур, Шилжи, Отлук, Өзкент сияқты т.б. Мәуереннахр қалаларындағы араб жаулаушылары мен миссионерлерінің әрекеттері алғашында (IX) саяси сипат иеленсе, X ғасырдан былай қарай түбегейлі дін таратуға бағытталды. Медресе, текке сияқты тәлім ордаларының орнығуымен бірге қоғамда моральдық принциптер, сонымен қатар экономика мен сауданың дамуына негізделген жаңа мемлекеттік сипаттағы жүйелер қалыптаса бастады. Әрбір қалада, елді-мекенде мешіттер, медреселер мен теккелер бой көтерді. Қоғам шариғат негізінде жүйеленіп, әлеуметтік, этико-психологиялық, экономикалық қарым-қатынас орныға бастады (Кенжетасов, 2007: 11).

Исфиджаб (кейінгі Сайрам) қаласының халқы Ясауи дүниеге келмей тұрып 100150 жыл бұрын исламды қабылдаған. Олар ислам дінімен Мо'тәсем халиф (833–842) тұсында танысып, Саманилер (819–1005) кезінде мұсылман атанды. 960 жылдары Шаш пен Фараб (кейінгі Отырар) арасындағы 200-ге жуық ауыл исламға өтсе, X ғасырдың бірінші жартысына қарай Қашқар мен Баласағұн аймағы дінге кірген. Исфиджаб пен Ясы қалалары да осы кезеңдерде ислам тараған аумаққа енді. Исфиджаб қаласы Самани билеушісі Есма'ил бен Әхмәдтің (892–907) немере ағасы Нух бен Әсәд (838–840) тарапынан жаулап алынған болатын. Рибат Сайрам қаласының сол кездегі Аббасилер халифатының шекарасы екендігін білдірсе, екінші жағынан, сол жердің исламға кіргенін білдіреді. Рибаттар саяси стратегиялық функциядағы жиһад орталығы болса, кейіннен бұл функциясы өзгеріп, оның орнын тариқаттар, теккелер мен зауиялар алды. Исфиджабта исламдық фикх мектебінің ханафи мазхабының ондаған өкілдері болған. Ясауи ілімінің қалыптасуы осы тарихи-әлеуметтік, саяси шарттарға байланысты дамығанын айтуға болады. Дегенмен осы мәселе төңірегінде Ясауитану саласында нақты зерделенбеген зерттеулер үсті-үстіне қордаланып келеді. Оның ең басты себебі, тегінде, аналитикалық талдаулардағы әдістемелік, материалдық әлсіздік болса керек.

Ясауидің алғашқы шәкірті – Арыстан Бабтың ұлы Мәнсур ата, екіншісі – Сейед ата Хуарезми; үшіншісі – Сүлеймен Бақырғани (1091–1186). Ясауидің ең беделді шәкірті – осы Сүлеймен Бақырғани жайында Хосейн Ва'ез Кашефидің (1461–1504) Рәшәхат 'әйн әл-хәййат деген кітабында айтылады. Сүлеймен Бақырғанидің «Бақырған кітабы»,

«Ақырзаман кітабы» және «Мариям кітабы» сияқты мұралары Орта Азия мен Еділ, Орал аймағында кеңінен танымал (Кенжетаев, 2007: 115). Еңбектеріндегі негізгі тақырыптар – сопылық халдер, хикмет сөздер категориясы оның Ясауи дәстүрінің мирасшысы екенін аңғартады. Сүлеймен Бақырғани мұрасында «Диуани хикметтің» рухы жанданып, жалғасын тапқандықтан, Ф. Көпрүлү оны «Ясауидің хикмет дәстүрін жалғастырушысы һәм жаңғыртушысы» деп бағалаған (Köprülü, 1991: 146–147).

Ясауи мәдениетінің жалғасуы мен таралуы Зеңгі бабаның тарихи қызметімен байланысты. А. Беннигсонның айтуынша, Ясауидің Шопан Ата және Қара Баба атты шәкірттері болған (Bennigsen, 1988: 363). Ясауидің шәкірттері жөнінде Ф. Көпрүлү: «Сопылардың биографиясы берілген еңбектерде Ирак, Хорасан және Мәуреннахр сопыларынан басқа түрік шайқылары деп аталып жүрген сопылардың бәрі – Ясауия тариқатының шайқылары», – дейді (Köprülü, 1991: 147). Ясауи ілімі мен хикмет дәстүріні Дешті Қыпшақ даласында, Түркімен Үстүрт бөлігінде, Әзірбайжан Каспий маңында, Анадолы, Балх, Герат, Үндістан және Ауғанстан өңіріне дейінгі кең алқапты қамтыған. «Науаи, Фузули, Мақтұмқұлы, Юнус Әміре, Мевлақұлы мұраларын оқи отырып Ясауи дүниетанымын, дәстүрін, тілі мен ділін, жалпы дәстүрлі түркілік сопылық рухты көруге болады (Кенжетаев: 2007: 116).

Ясауидің Диван-е хекмәт, Мират әл-құлуб, Фәкрнамеһ сияқты мұраларынан оның ілімінің мәні мен маңызын анықтауға болады. Ясауи сопылық ілімінің, дүниетанымы мен философиясының желісін моралдық- этикалық және сопылық хикмет деп жіктеуге болады. Ясауи ілімінің парасат бөлімі адамның адамгершілік (ахлақи) мәртебесіне және «кемел адам» дәрежесіне жету мәселесін қарастырады.

Ахмет Ясауи өмір сүрген кеңістік мен уақыт – түріктердің төрт ғасыр бойы исламмен танысып, кейде бүтіндей қауым болып дінге кіре бастаған кезең. Әуелде Аббаси халифаты билігіне қарасты Тұлын (868–905), Саж (890–929), Ихшидилер (935–969) сияқты жартылай тәуелсіз түрік саяси биліктері, артынша 922 жылы исламды қабылдаған Еділ-Бұлғар хандығы, 944/945 жылы исламды қабылдаған Қарахан (840–1212) билігі, Ғазнауилер (963–1186), Селжүктер (1038–1194) және Хорезмшах (1092–1221) сияқты өте маңызды түрік-ислам мемлекеттерінің пайда болып, Ясауиге дейінгі төрт ғасыр нәтижесінде тамыры тереңінен келе жатқан дәстүрлі түркілік мәдени құндылықтар исламдық өркениет қабаттарымен синтезделіп, жаңа түркі-ислам мәдениеті қалыптаса бастаған (Кенжетаев, 2007: 116).

Ясауия тариқаты – түркі сопылық дүниетанымының негізгі ұстындық ерекшеліктерін бойына сіңірген жалпы ислам сопылығының ажырамас бөлігі. Тариқаттың қалыптасу кезеңінің алғашқы тарихи, діни, саяси алғышарттары ХІ ғасырларға дейінгі түріктердің мұсылман кеңістігі ішіндегі әр түрлі ағымдардың пайда болуымен қатар жүріп жатқан Ислам Аббаси халифатынан тәуелсіз жекелеген саяси биліктердің қалыптасу дәуіріне сай келеді.

Бұл кезеңді Ясауия тариқатының қалыптасу кезеңі деп, екінші кезең ретінде де Ясауидің өмір сүрген дәуірі мен Алтын Орданың құрылуы арасындағы Түркістан сопылық дүниетанымы мен тариқаттардың даму дәуірі ретінде қарауға болады.

Ясауия тариқатының қалыптасуында белгілі бір танымдық және феноменологиялық факторлар болды. Түріктердің алғаш Ясауия тариқаты арқылы ислам дінін тандауындағы ықпалды себептері мен негізгі алғышарттарын «дін-адамқоғам» кеңістігінен іздеуіміз керек. Түріктер исламды алғашқыда тікелей арабтардан емес парсылардан танып білді. Осы тұрғыдан қарағанда сүннилік, шиғалық, сопылық ағымдарының түріктердің өзіндік түркілік мұсылмандық болмысқа ие болуында маңызды ролі бар. Қалай дегенмен ислам VIII ғасырда Хорасан мен Батыс Түркістанда, ескі діндердің феноменологиялық ұстындары негізінде сопылық мұхитында еріп түркілерге енді. Нәтижеде түрік мұсылмандығының ең маңызды ерекшеліктерінің бірі болып табылатын сопылық дүниетаным қалыптасты. Түркілік мәдени қабаттарындағы мұсылмандықты қабылдау құбылысы Ахмет Ясауи атымен егіз аталуының негізгі себебі де осында жатыр. Бұған қоса сол дәуірдегі Ислам өркениетінің материалдықрухани

тұрғыдан басқа мәдениеттерге қарағанда үстемдігі, ислам дінін қабылдаудағы түркілердің дәстүрлі дүниетанымындағы Көк Тәңірі сенімі, құрбан шалу ритуалдары, рухтың мәңгілігі, этикалық-моральдық түсініктеріндегі алып-ерендік, батырлық, әділет құндылықтарының ескі түрік төресіндегі орны, олардың жауынгерлік рухы сияқты құбылыстар мен ұғымдардың Ясауи іліміндегі тек Тәңірі, құрбан, рухтың өлімсіздігі, ақырет түсінігі, исламдағы жауанмәрттік ахлақы, әділет, және ішкі жиһад ұғымына формалық жағынан ұқсас болатын. Түріктер мұсылман болған соң тарихын, мәдениетін исламдық рухпен қайтадан қалыптастырды. Олар этникалық шығу тегін семидтік дүниетанымға негіздеп, Нұх пайғамбардың ұлы Жаппас (Яфес) тұқымына тіреді. Көптеген түрік отбасы өздерін Али, кейде пайғамбардың сахабалары арқылы Пайғамбарға «генетикалық» тұрғыдан байланыстырды. Бұл түсініктен де ескі түркілік дүниетанымдағы ұстындар, категорияларды көруге болады. Әйтпесе, мұсылман болу, қан, тек, генге емес, рухқа байланысты екендігі Құранда анық көрсетілген. Сопылық ағымның таралу процесі нәтижесінде дәстүрлі түркілік дүниетанымдағы қам және озандардың орнын «баба, ата» сияқты дәруіштер алды. Дәстүрлі түркілік дүниетанымның негізі сыршылдық (мистикалық) дін екендігін ескерсек, сопылық дүниетанымның түрік мұсылмандығының ең маңызды ерекшелігін қалыптастырудағы себептерін ұғыну қиынға соқпаса керек. Бұл құбылыстың табиғилығын дін феномонологиясы тұрғысынан діндердің таралуындағы ескі ұстындардың (археотип) толығымен жойылмайтындығын, жаңалар сол ұстындар, құндылықтар, түсінік, ұғымдар негізінде өз орнын табатындығынан көруге болады. Көбінесе діндерде ескі ұстындар мистикалық институттармен тұтастанып, «халық діндарлығы» түрінде тіршілігін жалғастырады. Бұл барлық әлемдік діндерде кездесетін құбылыс. Осы құбылыстың көрінісін қожа Ахмет Ясауидің сопылық-моральдық ілімінен көруге болады. Оның «құрма» символизмі арқылы Мұхамбет пайғамбарға байлануы, өмірін пайғамбар өміріне ұқсатуға тырысуы, пайғамбарға ұқсаудың ишараты ретінде ұлының атын Ибрахим қоюы, оның жасына келгенде тірідей «жерасты-мешітіне», яғни қылуатке түсуі – осының бәрі оның іліміндегі исламды көшпелі түркілерге жаюдағы ең маңызды әдістемелік әрі құбылыстық ерекшеліктер.

Ясауи ілімі түркі дүниесінде кеңінен таралып қана қоймай, тарихи-мәдени кеңістіктің бөлінбейтін бір бөлігі ретінде парсы сопылық әдебиеті мен тарихи деректерінде де өз ізін қалдырды. Ахмет Ясауи өзінің рухани шежіресінде (силсиласында) Әли ибн Әбу Талибтен бастап Баязид Бистами, Жұнайд Бағдади, Хожа Юсуф Хамадани сынды парсы текті немесе парсы тілді сопылар арқылы жалғасатын тізбекті көрсетеді. Бұл – оның ілімінің парсы сопылық мұрасымен ішкі байланысы бар екенін көрсетсе керек. Шәмс ад-дин Афифи «Манакиб ал-арифин» атты парсы тіліндегі еңбегінде Мауереннахр мен Хорасан сопылары жайында мәлімет бере отырып, «түркілер арасында ерекше сопылық дәстүр қалыптасқаны» туралы былай дейді: *بود مخصوص طریقتی را ایشان و بودند، مشغول عظیم ریاضت و خفی ذکر به که آمدند پدید ترکستان در پارسیانی*

«Түркістанда ондай парсалар (сопылар) пайда болды, олар жасырын зікір мен ауыр риязатқа (нәпсіні тыйып тәрбиелеу) ден қойды, және олардың өздеріне тән тариқаты болды»

(۸۹، عفی، ۳۸۹۱)

Ә. Муминов Ясауия тариқатының негізі «мубаййадун» және «карматтық» доктриндерде жатыр деген пікірді алға тарта отырып, Бағдат және Хорасан сопылық ағымдарының Ясауия тариқатының қалыптасуына айтарлықтай ықпалы болмағандығына сүйенеді. Яғни Ясауия тариқаты Түркістан аймағындағы дуалистік бағыттағы манихей ілімі мен дәстүрлі секталар негізінде қалыптасқан мубаййидиттердің ілімінің табиғи жалғасы ретінде қарайды (Муминов, 1996: 20). Ал түрік тарихшысы В. Тоғанның пікірінше, Ясауи ілімі манихаизм мен шафиғилік негізінде қалыптасқан, ал Ахмет Ясауидің өзі Қарахан әулетінен шыққан (Тоған, 1953: 523–529). Жоғарыда аты аталған зерттеушілер Ясауи ілімінің қалыптасуында саясидіни ағымдарды көрсетеді. Бұл пікірлердің ғылыми ізденістердің жемісі екені даусыз. Дегенмен, теориялық-әдістемелік

тұрғыдан алғанда, Ясауи ілімі жүрекке келген шабыттар құдайлық таным және ішкі танымға ден қояды. Яғни Ясауи ілімі рух пен нәпсіге маңыз беретін болса, ал карматилер толығымен саяси бағытта, сырт көрініске мән беретін, ақайдтық доктринаға негізделгендігі белгілі. Карматилер секталық мазхаб, табиғаты жағынан саяси, канондық сипатта болса, Ясауи ілімі толығымен рухани бағытта өрбіді. Бұл – өте маңызды феномен.

Ахмет Ясауия тариқаты – Мәнсур әл-Хәллаж (858–922) жолының жалғасы дегендер қатарында атақты француз шығыстанушысы М. Луис бар. Хәллаж туралы еңбегінде оның түрік мұсылмандығындағы орнын сөз еткен (Massignon, 1994: 39). Қожа Ахмет Ясауи, әсілі, Хәллажды ислам әулиелерінің пірі ретінде таныса керек. Мәнсур әл-Хәллаж ілімінің негізгі ерекшеліктерін Тәңірде еру, Тәңірге ғашықтық, Тәңірден басқаны тәрк ету, хикмет, ғашықтық, өзіне сын көзбен қарау, жүректі тазарту секілді сопылық дүниетанымдық категориялар айқындайды. Бұл жерде, кей ерекшеліктерін есептемегенде, Ясауи мен Хәллаж ілімдерінің мазмұндас екені байқалады. Бұл жерде Ясауи ілімінің қалыптасуындағы исламдық өркениет, яғни Ясауи ілімінің мазмұндық негізін құрайтын факторға ғана тоқталдық. Бұдан басқа дәстүрлі түркілік дүниетанымға, яғни Ясауи ілімінің формалық негізін құрайтын факторлар арнайы зерттеуді қажет етеді. Ясауи өз ілімін араб немесе парсы тілінде емес, қарапайым халық тілі түркі тілінде жеткізді. Бұл – оның ілімінің кең таралуының басты факторларының бірі.

Қожа Ахмет Ясауи ілімі түркі әлемінде сопылық мектептердің қалыптасуына әсер етті. Оның ілімін жалғастырған шәкірттері мен ізбасарлары (Сүлеймен Бақырғани, Исмаил Ата және т.б.) арқылы Ясауи мектебі кеңінен таралды. Сонымен қатар, Ясауи ілімі отарлық кезең мен кеңестік дәуірде де бейсаналы түрде сақталып, дәстүрлі исламның тірегіне айналды. Ясауи жолы – Орталық Азиядағы түркі мұсылмандарының ұлттық өзіндік санасын сақтаудың негізгі арқауы болды.

Қожа Ахмет Ясауи ілімі – түркілік дүниетаным мен ислам дінінің біртұтас синтезі. Оның ілімі арқылы түркі халықтары исламды өз болмысына сай қабылдады. Ясауи мұрасы – бүгінгі рухани жаңғыруда, діни тұрақтылықта және ұлттық тұтастықта маңызды мәнге ие.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Bennigsen A., Chantal Lemerrier-Quelquejay., “Le soufi et le commissaire: Les confreries musulmanes en URSS”, Sufi ve Komissar: Rusya’da İslam Tarikatları., Tercüme eden: Osman Türer., Ankara, 1988. – “Akçağ Yay”, s. 363.
2. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алматы: Санат. 1997. – 386 б.
3. Zarcone, T., “Ahmad Yasavî héros de nouvelles républiques centrasiatiques”, Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée, no. 89/90:1-2, 2000. – [Электрондық ресурсы <http://journals.openedition.org/remmm/284> (жүгінген күні: 20.03.2025)].
4. Kenjetay, D., Hoca Ahmet Yesevî’nin Ahlâk Düşünce Sistemi, Hoca Ahmet Yesevi
5. Osağı Yayınları, Ankara, 2003.
6. Кенжетәев Д., Қожа Ахмет Иасауи философиясы және оның түркі дүниетанымы тарихындағы орны. // Док.дисс. – Алматы, 2007. – 259 б.
7. Kara, M., “Hikmet”, İslam Ansiklopedisi, C.17, 1998. – S. 518–519.
8. Карамоллаоглу Т. (2014). Hoca Ahmed Yesevi ve Türk-İslam Tasavvufu. Ankara: DİB Yayınları.
9. Köprülü, F., Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara, 1991. – 7. Baskı. D.İ. Yay., 415 s.
10. Köprülü, F., Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993.
11. Güzel, A., Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı, Akçağ Yay., Ankara.
12. Мырзахметұлы М. Қ.А.Ясауи ілімі және қазіргі заман. Түркістан: ХҚТУ баспасы, 2001
13. Ocak, A.Y., Türk Sufiliğine Bakışlar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

14. Муминов Ә. Иасауийа бастаулары//Иасауи тағылымы.(Ғылыми мақалалар мен жаңа деректер жинағы). -Түркістан:Мұра, 1996. 152 б.
15. Massignon L., Hallac-ı Mansur. Derleyen N. Öktem. Ant yay. İstanbul. 1994. – 110 s. Toğan Z.V., Yeseviliğe Dair Yeni Malumat. “Fuat Köprülü Armağanı”. İstanbul. 1953.
16. ____ ١٩٨٣ اطلاعات، انتشارات: تهران. *مناقب العارفين*. شمسالدین عفیفی، 16.

References

1. Bënnigsen, A., & Lemerrier-Quelquejay, Ch. “Le soufi et le commissaire: Les confréries musulmanes en URSS.” In: *Sufi ve Komiser: Rusya’da İslam Tarikatları*. Trans. Osman Tüner. Ankara: Akçağ Publications, 1988, p. 363.
2. Süyınshaliev, Kh. *Stages of Formation of Kazakh Literature*. Almaty: Sanat, 1997. 386 p.
3. Zarcone, T. “Ahmad Yasavî, Hero of the New Central Asian Republics.” *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, no. 89/90 (1–2), 2000. Available at: <http://journals.openedition.org/remmm/284> (accessed: 20.03.2025).
4. Kenjetay, D. *Moral Thought System of Khwaja Ahmad Yasawi*. Hoca Ahmet Yesevi Ocağı Publications, Ankara, 2003.
5. Kenjetay, D. *Philosophy of Khoja Ahmed Yasawi and His Place in the History of Turkic Worldview*. Doctoral Dissertation, Almaty, 2007. 259 p.
6. Kara, M. “Hikmet.” *Islam Encyclopedia*, Vol. 17, 1998, pp. 518–519.
7. Karamollaoğlu, T. (2014). *Hoca Ahmed Yesevi and Turkish-Islamic Sufism*. Ankara: Presidency of Religious Affairs Publications (DIB).
8. Köprülü, M. F. *Early Mystics in Turkish Literature*. 7th ed. Ankara: Directorate of Religious Affairs Publications, 1991. 415 p.
9. Köprülü, M. F. *Early Mystics in Turkish Literature*. Ankara: Directorate of Religious Affairs Publications, 1993.
10. Güzel, A. *Religious and Sufi Turkish Literature*. Ankara: Akçağ Publications.
11. Myrzakhmetuly, M. *The Teaching of Khoja Ahmed Yasawi and the Modern Era*. Turkistan: Korkyt Ata International University Press, 2001.
12. Ocak, A. Y. *Perspectives on Turkish Sufism*. İstanbul: İletişim Publications, 2002.
13. Muminov, A. “Foundations of Yasawiyya.” In: *Yasawi Teachings (Collection of Scientific Articles and New Sources)*. Turkistan: Mura, 1996. 152 p.
14. Massignon, L. *Hallaj: Mystic and Martyr*. Ed. N. Öktem. İstanbul: Ant Publications, 1994. 110 p.
15. Togan, Z. V. “New Information on the Yasawiyya.” In: *Fuat Köprülü Armağanı*. İstanbul, 1953.

Автор туралы:

Болатбек Батырхан - Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, жетекші ғылыми қызметкер, PhD, Қазақстан/Алматы

About the author:

Bolatbek Batyrkhan - Leading Research Fellow, PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies. Kazakhstan/. Almaty

Об авторе:

Болатбек Батырхан - ведущий научный сотрудник, PhD, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова. Казахстан/ Алматы

МАЗМҰНЫ - CONTENTS - СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім	Section 1	Раздел 1
ЯСАУИТАНУ: ДІНТАНУ ЖӘНЕ ТЕОЛОГИЯ	YASAWI STUDIES: RELIGIOUS STUDIES AND THEOLOGY	ЯСАВИЕВЕДЕНИЕ: РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ
 САЙПУЛЛА МОЛЛАҚАНАҒАТҰЛЫ		
ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІНІҢ ҚАБІРХАНА ЕСІГІНДЕГІ ЖАҢА ЭПИГРАФИКА: ЯСАУИ ЕСІМІ МЕН ЛАҚАПТАРЫ 5		
Батырхан Болатбек Шәденұлы ЯСАУИ ІЛІМІНІҢ ТҮРКІЛІК ИСЛАМДАҒЫ ОРНЫ 10		
 GOODARZ RASHTIANI		
KHWAJA AHMAD YASAWI AND HIS LEGACY IN PERSIAN SOURCES AND RESEARCHS 17		
 ALI RAFET ÖZKAN		
AHMED YESEVI HIKMETLERİ PERSPEKTİFİNDEN 21. YÜZYILDA KAZAK ET- NO-KÜLTÜREL KİMLİĞİ VE TOPLUMSAL BÜTÜNLÜK: ÇAĞDAŞ MEYDAN OKUMA-LAR VE YESEVİ’NİN MİRASI 30		
2-бөлім	Section 2	Раздел 2
ЯСАУИ МҰРАСЫ: ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ	YASAWI HERITAGE: LANGUAGE AND LITERATURE	НАСЛЕДИЕ ЯСАВИ: ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА
 CABBOROV NURBOY		
AHMED YESEVÎ İLE YUNUS EMRE’NİN HİKMETLERİNDE EDEBÎ VE İRFÂNÎ ETKİLER 39		
 HOSSEIN KHOSHBATANI		
PIR-I MUĞAN, HOCA AHMET YESEVÎ’NİN DIVAN-I HİKMET’İNDE VE İRAN EDEBİYATINDAKİ SÛFÎ ŞAİRLERE ETKİSİ 46		
 ПЫЛЕВ АЛЕКСЕЙ ИГОРЕВИЧ		
ПОЭТИЧЕСКАЯ АВТОБИОГРАФИЯ ХОДЖИ АХМАДА ЯСАВИ В «КАЗАНСКИХ» СБОРНИКАХ «ДИВАН-И ХИКМАТ» ИЗ ФОНДОВ БИБЛИОТЕКИ СПБГУ (ПОЭТИЧЕСКАЯ ФОРМА И АСПЕКТЫ СОДЕРЖАНИЯ) 58		
 АЙМУХАМБЕТ ЖАНАТ ӘСКЕРБЕКҚЫЗЫ		
ЯСАУИДІҢ «ДИУАНИ ХИКМЕТ» ДАСТАНЫ МЕН ДАНТЕНІҢ «ҚҰДЫРЕТТІ КОМЕДИЯ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ЖҰМАҚ БЕЙНЕСІ 68		

3-бөлім	Section 3	Раздел 3
ЯСАУИТАНУ: ӘЛЕУМЕТТІК- ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР	YASAWI STUDIES: SOCIAL AND HUMANITARIAN RESEARCH	ЯСАВИВЕДЕНИЕ: СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
IŞIK ZEKERİYA		
<i>OSMANLI KAYNAKLARINA GÖRE HOCA AHMED YESEVÎ</i>		78
ШАМЕТОВ САКЕН ТАЛАСБЕКҰЛЫ		
БАЙБОЛОВ БЕРІК ҚЫСТАУБАЙҰЛЫ		
УРКИНБАЕВА АЙГУЛ ЖӘНІБЕКҚЫЗЫ		
<i>ҚЫЛУЕТ ЖӘНЕ ОҚШАУЛАНУ ДӘСТҮРІ</i>		89
ДҮЙСЕНОВ БАҒДАТ ДАНИЯРҰЛЫ		
<i>Қ.А. ЯСАУИ КЕСЕНЕСІНІҢ АРАБ ЖАЗУЛЫ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ</i>		100
DEVIN DEWEESE		
<i>THE SUFI TREATISE ASCRIBED TO ISMĀ'ĪL ATA: NOTES ON AN EARLY YASAVĪ SOURCE IN TURKIC</i>		107